

MATN SHAKLLANISHINING NAZARIY ASOSLARI: BOLALAR NUTQI MISOLIDA

D.I.Umirova¹ 

Mas'ul muallif: Umirova Dilnoza
Ismoiljon qizi, Samarqand davlat
chet tillari instituti mustaqil
tadqiqotchisi 0000-0002-5664-
5305.

e-mail: umirova_dilnoza@mail.ru

Received: 27 Sentabr 2026

Accepted: 02 Oktabr 2026

Published: 07 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Umirova, D. I.
MATN SHAKLLANISHINING
NAZARIY ASOSLARI: BOLALAR
NUTQI MISOLIDA / D. I. Umirova
// Buxoro xalqaro universiteti
ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T.
10, № 1. — B. 139–142.

1. Samarqand davlat chet tillari instituti mustaqil tadqiqotchisi 0000-0002-5664-5305

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalar nutqidagi matn shakllanish hodisasi yoritiladi. Tilshunoslikda bolalar nutqining rivojlanishi inson ontogenezining eng murakkab va ko'p qirrali jarayonlaridan biri hisoblanib, biologik, psixologik hamda ijtimoiy omillarning o'zaro uzviy ta'siri asosida shakllanadi. XX asrning so'nggi 10 yilligida tilshunoslikda inson omilini tadqiq etuvchi yo'nalish sifatida maydonga chiqqan ontolingvistika hozirgi kunda o'rganish ob'ekti, asosiy tushunchalari, terminologik tizimi, nazariy muammolari bilan birgalikda, maqsad va vazifalarini aniq bergilab olgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu bilan birga, sohaga oid tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari keltirilgan, ularga asoslanib tadqiqotlar olib borildi.

Kalit so'zlar: til, ontogenez, nut, chaqaloq, nutq davri, matn, so'z, gap, sodda gap, rivojlanish bosqichlari.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕКСТА: НА ПРИМЕРЕ ДЕТСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен формирования текста в детской речи. В лингвистике развитие детской речи считается одним из наиболее сложных и многогранных процессов онтогенеза человека, который формируется на основе тесного взаимодействия биологических, психологических и социальных факторов. Онтолингвистика, возникшая в последнее десятилетие XX века как направление языкознания, изучающее человеческий фактор в языке, в настоящее время имеет чётко определённые объект исследования, основные понятия, терминологическую систему, теоретические проблемы, а также цели и задачи. Наряду с этим в статье представлены научные исследования учёных, работающих в данной области, и на их основе проведён анализ рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: язык, онтогенез, речь, младенец, период развития речи, текст, слово, предложение, простое предложение, этапы развития.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF TEXT FORMATION: THE CASE OF CHILDREN'S SPEECH

Abstract. This article examines the phenomenon of text formation in children's speech. In linguistics, the development of children's speech is considered one of the most complex and multifaceted processes of human ontogenesis, shaped by the close interaction of biological, psychological, and social factors. Ontolinguistics, which emerged in the last decade of the twentieth century as a linguistic field focused on the study of the human factor in language, has now clearly defined its object of study, key concepts, terminological system, theoretical issues, goals, and objectives. In addition, the article reviews the scientific research conducted by scholars in this field and carries out the study based on their findings.

Keywords: language, ontogenesis, speech, infant, speech period, text, word, sentence, simple sentence, stages of development.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik va psixolingvistika fanlarida bolalar nutqining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish alohida ilmiy yo'nalish sifatida qaralib, inson tafakkuri, kognitiv faoliyati hamda ijtimoiylashuv jarayonlariga qiziqish tilshunos olimlarning asosiy munozarali mavzularidan biriga aylandi. Bizga ma'lumki, nutq nafaqat kommunikativ vosita bo'lish bilan bir qatorda, shaxsning intellektual, emotsional va madaniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlarga egadir. Shu bois bolalar nutqining rivojlanish qonuniyatlari va lingvistik xususiyatlarini aniqlash bugungi tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Barchaga ayonki, til hayot bilan bog'lovchi asosiy vositalardan biri hisoblanib, insonlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi turli xususiyatlari sababli bo'lganligi uchun unga turli ta'riflar keltiriladi. Tillarning paydo bo'lishi va differensiallashuvi asoslari to'liq aniqlanmagan bo'lsa-da, ular uzoq tarixiy jarayon davomida milliy til sifatini kasb etib, o'zining ichki mantiqi va qonun-qoidalarini shakllantirgan. Ularning shakllanishi, rivojlanishi va farqlanish jarayonini ma'lum darajagacha kuzatish mumkin bo'lsa-da, til yoki tillar aslida kelib chiqishi noma'lum bo'lgan qadimiy davrlarda yuzaga kelgan, o'ziga xos qoidalar tizimiga ega hodisa

hisoblanadi. Taniqli o'zbek tilshunos olimi A.Nurmonovning ma'lumot berishicha, ilk inson, Hazrati Odamdan boshlab, til insonlar tomonidan aloqa va o'zaro ta'sir vositasi sifatida qo'llanib kelinmoqda[1].

Asosiy qism. Tilshunoslikda bolalar nutqining rivojlanishi inson ontogenezing eng murakkab va ko'p qirrali jarayonlaridan biri hisoblanib, biologik, psixologik hamda ijtimoiy omillarning o'zaro uzviy ta'siri asosida shakllanadi [2]. Dastlab, nutqning paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichiga o'tishi va takomillashuvi bola tafakkurining rivoji, bilish jarayonlarining faollashuvi hamda ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqaning kengayishi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, bolalar nutqining rivojlanish bosqichlarini aniqlash va ularning lingvistik tavsifini berish zamonaviy tilshunoslik, psixolingvistika va pedagogika fanlari kesishmasida asosiy ilmiy muammolardan biri sifatida talqin etiladi. Chaqaloqlar til rivojlanish bosqichi va uni o'zlashtirish uchun zarur imkoniyatlar dunyo yuzini ko'radilar. Ular tug'ilgan zahotiyoyq inson tovushini, ayniqsa shu tovushlar orasida onasining ovozi ajrata olishligi, tadqiqotchilarning izlanishlarida o'z aksini topgan [3].

XX asrning so'nggi 10 yilligida tilshunoslikda inson omilini tadqiq etuvchi yo'nalish sifatida maydonga chiqqan ontolingvistika hozirgi kunda o'rganish ob'ekti, asosiy tushunchalari, terminologik tizimi, nazariy muommolari bilan birgalikda, maqsad va vazifalarini aniq bergilab olgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu sohaning yetakchi mutahasisi hisoblangan S.Vigotskiy qayd etganidek, "Ontolingvistika tilshunoslikning bolalar nutqining shakllanishi va rivojlanish qonuniyatlarini, tilning ontogenez jarayonidagi o'zlashtirilishini, nutq faoliyatining bosqichma-bosqich takomillashuvini o'rganuvchi mustaqil ilmiy yo'nalishidir. Ushbu yo'nalish doirasida bola tomonidan til birliklarining, ya'ni fonetik, leksik, grammatik jihatdan egallanish mexanizmlari, nutqiy kompetensiyaning shakllanishi hamda kognitiv va ijtimoiy omillarning til rivojiga ta'siri kompleks tarzda tadqiq etiladi[4]. Ontolingvistika bolalar nutqining shakllanish jarayonini faqat tavsiflash bilangina cheklanmay, balki til o'zlashtirishning ichki kognitiv mexanizmlari va tashqi ijtimoiy omillar o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlarni tizimli ravishda ochib berishga xizmat qiluvchi integrativ ilmiy yo'nalish sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqotimizning dastlabki qismida bolalar nutqining rivojlanish bosqichlari va lingvistik tavsifi borasida fikr yuritar ekanmiz, til va nutq chaqaloqlarda qay tarzda shakllanib, so'nggra rivojlanish bosqichiga chiqishini ko'rib chiqamiz. Chaqaloqlar tug'ilganidayoq, tilni qo'llash va gapirishga tayyor holda dunyoga keladilar, shuningdek til qoidalarini qo'llashga ham tug'ma moyillikka ega bo'ladilar. Biroq, nutq organlari va qobiliyatiga ega bo'lishiga qaramay, agar bola atrofida nutq bo'lmasa, u taqlid qilishga asoslangan nutq qobiliyatidan tabiiy ravishda foydalana olmaydi. Moziyning ma'lumot berishicha, insoniyat tarixida ilk inson qaysi tilda gaplashgani noma'lum. Buni aniqlash uchun tarix davomida turli tajribalar o'tkazilgan va turli qarashlar ilgari surilgan.

Bu borada turk tilshunos olimi Do'gan Aksanning ma'lumotlarini keltiramiz, unga ko'ra [5], "Miloddan avvalgi VII asrda Misr hukmdori Psammetik yangi tug'ilgan ikki bolani hech qanday so'z eshittirmasdan tarbiyalatgan. Ikki yil o'tgach, bolalarning ilk so'zi eshitilgan: "bekos" Tadqiqot natijasida bu so'z Frigiya tilida "non" ma'nosini anglatishi aniqlanga [6]. Shunga o'xshash tajribalar Germaniya imperatori II Fridrixning hukmronlik davrlarida ham amalga oshirilgan. Insoniyatning yer yuzidagi hayoti taxminan bir million yil avval boshlanganligi[7] va yozma manbalar faqat miloddan avvalgi VII-VIII asrlargacha yetib kelganini hisobga olsak, insonlarning dastlab qo'llagan til tizimini aniqlash tabiiy ravishda imkonsizdir. Shu sababli, yuqorida aytilganidek, bolalar ustida o'tkazilgan tajribalar orqali ham ilk tilni aniqlash mumkin emas.

Muhokama va natijalar. Bola dunyoga kelgan zahotiyoyq ko'rish, tinglash va taqlid qilish orqali atrof-muhitni anglay boshlaydi hamda dastlabki bilimlarini egallaydi. Shu jarayonga mos ravishda uning til tizimi ham rivojlanadi. Murat O'zbay bu haqda shunday deydi: "Bola tug'ilganidan boshlab 'tinglash' orqali ilk ta'limini ola boshlaydi. U ulg'aygan sari tinglab o'rgangan so'zlari yordamida 'gapirish'ni amalga oshiradi. Fikr yuritishda, g'oya ishlab chiqishda, turli ma'lumot va fikrlarni talqin etishda, hatto tasavvur qilish jarayonida ham u tilidan foydalanadi" [8]. Murat O'zbay mazkur tadqiqotida 0-6 yosh davri bolalar nutqining eng faol shakllanish bosqichi ekanini ta'kidlab, aynan shu davrda til rivojini to'g'ri yo'naltirish va boyitish keyingi ta'lim bosqichlarida, xususan, turk tilini samarali o'rgatishning muhim asosini tashkil etishini asoslaydi.

So'nggi paytlarda tilshunoslikda bolalar nutqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda yuqori darajada ekanligi kuzatilmoqda. Bunga ushbu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlarning ko'pligi ham yaqqol misol bo'ladi. Bunday ilmiy izlanishlar ham mamlakatimizda, ham xorijda keng olib borilmoqda. Muntazam ravishda ushbu yo'nalishga oid kitoblar nashr etilmoqda, har yili xalqaro konferensiya va simpoziumlar o'tkazilmoqda, shuningdek, xorijda bolalar nutqining nazariy tahliliga bag'ishlangan maxsus ilmiy jurnallar chop etilmoqda.

Bolalar nutqi va uning rivojlanish bosqichlarini o'rganish g'oyasi zamonaviy tilshunoslikda XX asrda alohida yo'nalish sifatida shakllangan bo'lsa-da, uning falsafiy va empirik ildizlari qadimgi antik davrga borib taqaladi. Antik davr mutafakkirlari tilni insonning tabiiy qobiliyati sifatida ko'rib, uni shakllanish jarayoni bilan bog'liq masalalarga ham e'tibor qaratganlar. Shu o'rinda antik davrda til va nutq haqidagi qarashlarga to'htalib o'tamiz. Qadimgi yunon falsafasida til masalasi asosan epistemologiya va mantiq bilan bog'liq holda o'rganilgan. Platon "Kratil" dialogida so'z va predmet o'rtasidagi munosabatni muhokama qilib, tilning tabiiy yoki shartli ekanligi haqidagi ilk nazariy qarashlarni ilgari surgan [9]. U bevosita bolalar nutqini o'rganmagan bo'lsa-da, tilning shakllanishi tabiiy jarayon sifatida qaralganligi keyingi psixolingvistik g'oyalarga asos bo'lgan. Antik davr faylasuflaridan Aristotelning asarlarida ("De Interpretatione" va "Politics") asarlarida tilni ijtimoiy aloqa vositasi sifatida ta'riflab, inson nutqining shakllanishi ijtimoiy muhit bilan bog'liqligini izohlab bergan[10]. Bu yondashuvning paydo bo'lishi keyinchalik bolalar nutqining ijtimoiy omillar bilan rivojlanishi haqidagi konsepsiyalarning yaratilishiga zamin yaratdi.

O'rta asrlar va uyg'unlash davrida til ko'proq diniy-falsafiy kategoriya sifatida talqin qilingan bo'lsa-da, ayrim olimlar bolalar tilini kuzatishga e'tibor qaratganlar. Uyg'unlash davrida esa inson tabiati va uning rivojlanishi masalalariga qiziqish ortib, bolalar nutqi haqida ilk empirik kuzatuvlar paydo bo'la boshladi. Bolani kuzatish va nutqini rivojlanishi borasidagi ba'zi tadqiqotlar va qaydlarni A. Avgustin asarlarida uchratishimiz mumkin. U "Confessiones" asarida o'zining bolalik davrini tasvirlab, tilning tabiiy ravishda, taqlid va ijtimoiy muhit orqali o'zlashtirilishini qayd etadi[11]. Bu fikrlar keyinchalik til o'zlashuvining ijtimoiy asoslari haqidagi qarashlarga ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, o'rta asr musulmon Sharq falsafasida ham til va bilish masalalari bilan birga inson rivojlanishi haqida fikrlar mavjudki, ularga alohida yondashuv zarur. Ulardan biri va asosiysi Abu Ali Ibn Sino bo'lib, "Kitob ash-Shifo" asarida insonning bilish jarayoni va nutqning shakllanishi aqliy rivojlanish bilan bog'liqligini aniq misollar yordamida isbotlagan alloma hisoblanadi [12]. Olim bevosita bolalar nutqini eksperimental kuzatmagan bo'lsa-da, til va tafakkur rivojlanishining bosqichlilik haqidagi g'oyalari keyingi ilmiy qarashlar uchun muhim nazariy asos bo'lgan.

Uyg'unlash davrida esa inson tabiati va individual rivojlanishga qiziqish ortib borib, pedagogik fikrlar doirasida bolani kuzatish an'anasi shakllana boshlaydi. Tabiat va tarbiyaning ta'siri, so'z va predmet o'rtasidagi munosabat, ideal boshqaruv shakli, bilish nazariyasi muallifi Erazm Rotterdamskiy "De pueris instituendis" asarida bolalarning til o'zlashtirish jarayoni tarbiya va muhit bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi[13]. U bolalarga tilni to'g'ri o'rgatishda tabiiy nutq muhitining ahamiyatini alohida qayd etadi. Fransuz uyg'unlash davri essenavisi, faylasuf va adibi Mishal de Monten "Essais" [14] asarida tasodifiy latifalar va avtobiografik unsurlarning intellektual tushunchalar bilan uyg'unlashtirishi keng e'tirof etilishi bilan birgalikda, bolalar nutqining tabiiy rivojlanishi va taqlid orqali o'zlashtirish jarayoniga e'tibor qaratadi. U bolani "tabiatning o'zi shakllantiradigan mavjudot" sifatida tasvirlab, nutq ham tabiiy muhitda shakllanishini ta'kidlaydi[15].

Bolalar nutqini ilk empirik kuzatuvlar va ilmiy tadqiqotlarning boshlanishi XVIII asr oxiriga to'g'ri keladi. Nemis faylasufi D.Tidemann o'zining "Наблюдения за развитием душевных способностей ребенка" asarida o'z farzandining tug'ilishidan 3 yoshgacha bo'lgan rivojlanishini kuzatib, bolalar psixik va nutqiy rivojlanishini tizimli ravishda qayd etgan[3]. Bu asar bolalar nutqini empirik asosda o'rganishning ilk ilmiy namunalaridan biri hisoblanadi. Keyinchalik esa bir guruh olimlar jumladan, I.Tain, Ch.Darvin, I.A.Sikorskiy, V.M.Bexterevlar o'z farzandlari nutqini kuzatish asosida kundalik yozuvlar olib borib, bolalar nutqining shakllanishi bo'yicha dastlabki ilmiy ma'lumotlarni to'plaganlar, keyinchalik ularning ilmiy izlanishlari bolalar nutqi borasida tadqiqot olib borayotgan izlanuvchilarga dasturiy amal vazifasini o'tab kelmoqda.

Ayniqsa, V. Preyerning "Die Seele des Kindes" asari bolalar psixik va nutqiy rivojlanishini tizimli o'rganishning muhim bosqichi bo'lib, u bolalar nutqini ilmiy tadqiq etishning metodologik asoslarini yaratgan[16]. Asarda muallif bolalarning psixik va nutqiy rivojlanishini kuzatuv asosida tahlil qilib, bolalar psixologiyasi va nutq rivojlanishini ilmiy o'rganishning dastlabki metodologik asoslarini ishlab chiqqan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tilshunos olimlarning izlanishlari bolalar nutqi bo'yicha maxsus ilmiy obyekt sifatida shakllana boshladi. Bolalar nutqining rivojlanishi bo'yicha nazariy qarashlari hamda keng qamrovli empirik tadqiqotlari bilan tanilgan Klara va Vilgelm Shternlar o'z farzandlari nutqini kundalik kuzatuvlar asosida tahlil qilib, bolalar tilining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga harakat qilganlar[17]. Bola tafakkuri va nutqi o'zaro uzviy bog'liq holda bosqichma-bosqich rivojlanishligi, ularning tafakkuri dastlab subyektiv va individual bo'lib, asta-sekin ijtimoiylashib borishini ilmiy asoslab bergan tadqiqotchi J.Piaje, go'daklar nutqini kognitiv rivojlanish bilan bog'liq holda o'rganib, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro munosabatni tahlil qilib bergan[18]. Olimlarni tadqiqotlariga asoslanib aytishimiz joizki, Klara Shtern va Vilgelm Shternning empirik kuzatuvlarga asoslangan yondashuvi hamda Jean Piajening kognitiv-nazariy tahlillari o'zaro uyg'un holda bolalar nutqi rivojlanishini kompleks tushuntiruvchi mustahkam ilmiy asosni shakllantiradi.

Xulosa. Bolalarda til o'sishini kuzatgan olimlarning fikriga tayanadigan bo'lsak, ularning nutqini rivojlanishida ayrim farqlar mavjud bo'lishiga qaramay, dunyo bolalari orasida umumiy, o'rtacha rivojlanish xususiyatlari mavjud. Jumladan, kelib chiqishi, irqi, rangi, yashash muhiti yoki tabiiy sharoitlaridan qat'i nazar inson bolalari tilni o'rganish yoki egallash jarayonida umumiy qonuniyatlarga egaligi ham kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – B. 18–20
- [2] Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986. – P. 56–90
- [3] DECASPER, Aj. - Fifer, WP. "Of human bonding: Newborns prefer their mothers' voice" Science, 208, 1980. – P. 1174-1176.
- [4] Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986. – P. 94–120
- [5] Aksan D. Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987. – s. 95
- [6] Herodotus. Histories. – London: Penguin Classics, 2003. – p. 121–123
- [7] BAŞKAN, Özcan "İnsan Dilinin Doğuşu" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. 1968. - P.143
- [8] ÖZBAY, Murat (2001), "0-6 Yaş Grubu Çocuklarındaki Dil Gelişiminin Türkçe Öğretimi Açısından Önemi" Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 17/Bahar Ankara, s.97-103
- [9] <https://plato.stanford.edu/entries/plato-cratylus/>
- [10] https://www.academia.edu/32554576/De_Interpretatione_Aristotele
- [11] Augustine of Hippo. "1". Confessions. Vol. Book IX. Harmondsworth Middlesex, England: Penguin Books. 1961.
- [12] <https://www.muslimphilosophy.com/sina/art/ibn%20Sina-REP.htm#is8>

- [13] Erasmus, Desiderius. De pueris instituendis. Basel: Johann Froben, 1529.
- [14] Montaigne, Michel de. Essais. Paris: 1580 (keyingi nashrlar bilan to'ldirilgan).
- [15] Michel de Montaigne, Essais, Pléiade, Paris (ed. A. Thibaudet) 1937, Bk. 1, ch. 40, p. 252 (tr. Charles Rosen)
- [16] Preyer, Wilhelm. Die Seele des Kindes (The Soul of the Child). Leipzig: Th. Grieben's Verlag, 1882
- [17] Stern, Clara; Stern, William. Die Kindersprache: Eine psychologische und sprachtheoretische Untersuchung. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1907.
- [18] Piaget, Jean. Le langage et la pensée chez l'enfant. Neuchâtel-Paris: Delachaux et Niestlé, 1923.

